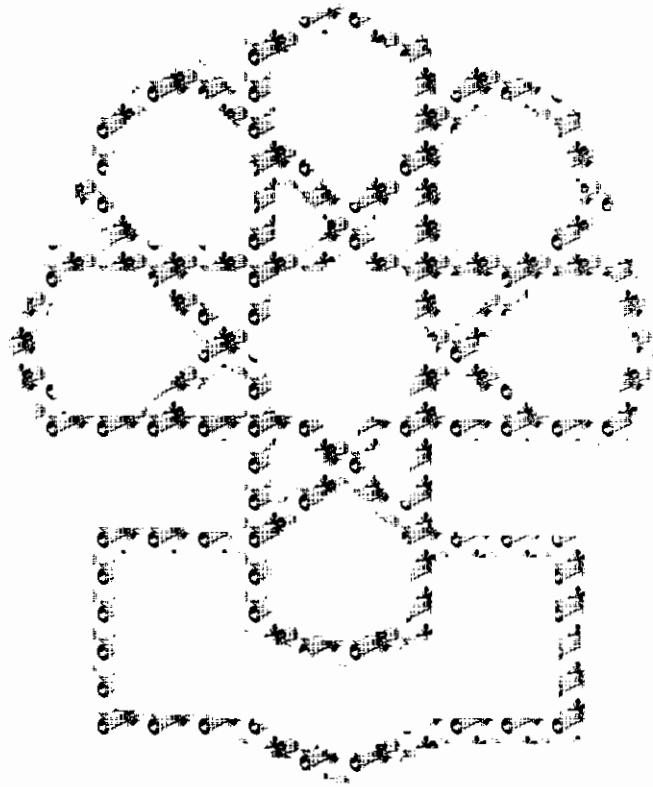

نگاهی به زندگی و آثار علامه طبرسی

کار: گروه (۱) خدمات پژوهشی

معاونت پژوهشی

اردیبهشت ۱۳۷۸

کد گزارش: ۴۱۰۴۴۸۱

صرفاً جهت استحضار ریاست محترم مجلس شورای اسلامی

مقدمه

گسترش و شکوفایی فرهنگ در هر عصری ارتباط مستقیم با اوضاع سیاسی و اقتصادی و میزان امنیت دارد. اگر حاکمان کشور علاقه به علم و دانش داشته و علما و اندیشمندان را گرامی دارند، فرهنگ رونقی دوچندان می‌یابد.

عصر طبرسی بسیاری از ویژگی‌های لازم برای توسعه فرهنگی را داشته است. از سویی ایران دوران سلجوقی بیشترین وسعت و عظمت را داشته و آسایش و آرامش خلق در حد بالایی فراهم بوده است و از سوی دیگر سلاطین این عصر و به‌ویژه وزیران آنها اهتمام فراوانی به ساختن مدارس و گسترش علم و دانش داشته‌اند.

علوم شرعی و ادبی در این عصر به نهایت ترقی و کمال بود ولی بازار علوم عقلی چندان گرم نبود و اهمیت دو قرن قبل را نداشت.

اگرچه سلاطین سلجوقی تحولی بزرگ در تمدن اسلامی ایجاد کردند ولی جانبداری آنان از مذهبی خاص و تحت فشار قرار دادن مذاهب دیگر به‌ویژه شیعه امامیه سبب شد که فرقه‌های اسلامی به جای تکیه بر اصول و بهادادن به اتحاد و ائتلاف درگیر مناقشات مذهبی شوند. هرچند محدودیت‌ها و مشکلات عهد غزنویان وجود نداشت ولی قدرت و عظمت شیعه در دوران آل بویه به چشم نمی‌خورد.

گسترش مدارس نظامیه توسط خواجه نظام الملک از یک سو تحولی عظیم در توسعه و تعمیم علم و دانش بود ولی از سوی دیگر با محدود کردن علوم عقلی و حاکم نمودن مذهبی خاص مجال بحث‌های عمیق علمی چندان مهیا نبود. چنانکه طبرسی می‌گوید:

«اندیشه‌های عصر حاضر تاب تحمل سنگینی فراوان ندارد و از تلاش در میادین مسابقات بزرگ ناتوان است...».

بحث‌ها و مشاجرات مذهبی فراگیر بین علمای مذاهب به چشم می‌خورد. در میان فرق اهل سنت، مذاهب حنفی و شافعی مجادله داشتند و مذاهب سنی و شیعه در مسائل گوناگون مورد اختلاف به بحث می‌پرداختند. این اختلافات غالباً با تشکیل مجالس گفتگو و تألیف کتاب‌های گوناگون به نقد کشیده می‌شد و گاه با تبعید یا کشتن و نظایر آن پایان می‌یافت.

در این شرایط علامه طبرسی راهی خردمندانه برای احیای اندیشه و ایجاد وحدت فکری و تفاهم بین فرق مختلف در پیش گرفت و قرآن کریم را که مورد احترام و قبول قطعی همه مذاهب و فرق اسلامی بود اساس کار خود قرار داد. آن بزرگوار با تلاشی خستگی‌ناپذیر و با یاری گرفتن از تفاسیر گوناگون - به‌ویژه تبیان شیخ طوسی - و تفکر فراوان و استعانت از خداوند سبحان تفسیر مجمع‌البیان را در نهایت پیراستگی و نظم و ترتیب و حاوی انواع و اقسام دانش‌های زمان و علوم قرآنی در مدت ۷ سال به رشته تحریر درآورد.

علامه طبرسی در این تفسیر دیدگاه‌های مختلف فرقه‌ها و مذاهب را بدون طعن و اعتراض مطرح نمود. آنچه را صحیح و معقول یافت پذیرفت و آنچه ناصحیح می‌نمود با بیانی متقن رد نمود. او همچون سلف صالح و به دنبال سیره پیشوایان شیعه امامیه، دفاع از اصول و مبانی شیعه را با حفظ اعتدال، نداشتن تعصب و افراط و پرهیز از غرور در آمیخته بود و خدمتی پراج را در نزدیک ساختن افکار و اندیشه‌های مذاهب اسلامی به انجام رساند.

تفسیر مجمع‌البیان با استعانت از روایات ائمه اطهار به سوی منبع وحی و حقیقت‌ام‌الکتاب حرکت می‌کند و سعی در زدودن تیرگی افکار انسان‌ها - که مانع شناخت حقایق قرآن است - دارد تا نور هدایت قرآن بر دل‌ها تابانده شود. اگرچه مجمع‌البیان در نهایت به بیان نقطه نظرات شیعه می‌پردازد ولی سیاق آن به گونه‌ای است که مورد ستایش شیعه و سنی و عاملی وحدت بخش بین مذاهب اسلامی می‌گردد.

علامه طبرسی پس از تألیف مجمع‌البیان - که به تفسیر کبیر شهرت یافت - به تفسیر کشف‌اثر زمخشری برخورد و به دلیل جذابیت و هنرنمایی موجود در آن، به تلخیص آن کتاب اهتمام ورزید. او معانی بدیع و الفاظ نیکویی را که در نوع خود بی‌همتا بود از این تفسیر گلچین کرد و آن را در یک جلد به نام «الکافی الشافی» تألیف نمود.

پس از اتمام دو تفسیر فوق، علامه طبرسی کتاب تفسیر جوامع‌الجامع را در مدت یک سال تألیف نمود. در این تفسیر گزیده‌گویی شیوه مفسر است و او کوشیده تا مطالب مهم و برجسته و لطایف آن دو کتاب را گردآوری کند. علامه در مواردی که با دیدگاه صاحب‌کشف مخالف بود از نظر وی عدول نموده و آنچه را خود حق می‌دانسته ذکر کرده است.

بحث اول - عصر طبرسی

۱- ایران در عصر طبرسی

پهنای کشور ایران در عصر طبرسی از قرون دیگر بعد از اسلام بیشتر بود و هیچ‌یک از حکومت‌های پیشین قدرت این که همه ممالک اسلامی را تحت لوایی واحد در آورند را نداشتند. لکن سلاجقه، آسیای اسلامی را از اقصی حد غرب افغانستان تا ساحل بحر الروم، یعنی قسمت اعظم ایران کنونی و ماوراءالنهر و بخشی از افغانستان و آسیای صغیر را در تصرف آوردند.

۲- اوضاع سیاسی ایران در عصر طبرسی

این عصر مصادف بود با دوره قدرت و عظمت سلاجقه بزرگ، که فرمان آنها در شرق و غرب عالم روان بود. سلسله‌های کوچک‌تر دیگری بودند که ظهور آنها در این دوره آغاز شد ولی شهرت و عظمت‌شان از این پس آغاز گشته است. مانند خوارزمشاهیان و اتابکان که مهم‌ترین آنها اتابکان فارس و اتابکان آذربایجان بودند.

۳- شیعه در عصر طبرسی^۱

در این عصر، از فرق مختلف شیعه، تنها زیدیان و اسماعیلیان و شیعه اثنا عشری شهرت و اهمیت داشتند.

۱. طبرسی و مجمع‌البیان، حسن کریمان، ج ۱، ص ۲.

بیشتر فرق دیگر شیعه پیش از این عصر انقراض یافته بودند.^۱

شهرهای شیعه‌نشین عصر طبرسی و احوال آنها

نام اماکن و بلاد شیعه‌نشین عصر طبرسی، کم و بیش در بسیاری از کتب موثق آمده است. از جمله البلدان یعقوبی، فتوح البلدان بلاذری، نزهةالقلوب، حبيب السیر و ...

عبدالجلیل رازی که خود در همین زمان می‌زیسته و صاحب کتاب «النقص» است، می‌گوید:

شهرهای شیعه‌نشین عصر طبرسی عبارت بود از: ری، قم، کاشان، آبه، ورامین، ساری، ازم، سبزوار، مشهد مقدس، حلب، حران، حلّه، بحرین، کوفه، بغداد، نجف اشرف، کربلای معلی، کاظمین، گرگان، استرآباد، دهستان جریایقان، اکثر بلاد مازندران، بخشی از قزوین، خرقان و نیشابور.

بزرگ‌ترین این شهرها ری بود که هرچند نیمی از آن سنی‌نشین و نیمی شیعه بودند ولی نیمه شیعه‌نشین

آن از شهرهای دیگر آبادتر و بزرگ‌تر بود.^۲

بحث دوم - زندگی‌نامه طبرسی

علامه بزرگوار امین‌الاسلام ابوعلی فضل‌بن حسن طبرسی از جمله اندیشمندان بزرگی است که علاوه بر تبحر در تمامی دانش‌های زمان خویش به عنوان مفسری بزرگ و عظیم‌الشأن نیز معروف و مشهور است و کتاب تفسیر وی از جمله تفاسیری است که به سبک جدید و کاملی نسبت به زمان خویش نگاشته شده است. در این نوشته به بررسی مختصری پیرامون زندگی‌نامه، آثار علمی و علی‌الخصوص تفسیر شریف مجمع‌البیان پرداخته می‌شود.

۱- زندگی‌نامه

وی در سال ۴۶۸ یا ۴۶۹ و به قولی ۴۷۰ هجری قمری. دیده به جهان گشود. اصل وی منسوب به طبرس که علی‌الظاهر همان تفرش فعلی است که شهری بین کاشان و اصفهان بوده است می‌باشد. هرچند که دلیل محکمی بر تولد یا سکونت وی در طبرس یا تفرش فعلی وجود ندارد.

علامه طبرسی دوران کودکی و نوجوانی خویش را در کنار بارگاه ملکوتی حضرت ثامن‌الحجج علی ابن موسی‌الرضا(ع) گذراند و پس از چندسال حضور در مکتب و فراگیری علم قرائت قرآن به تحصیل علوم اسلامی نظیر فقه، اصول و کلام پرداخت. پس از آن به تحصیل در علوم طبیعی مانند حساب، حیر و مقابله پرداخت و در این فنون صاحب‌نظر شد.

اساتید معروف طبرسی که نقش مهمی در بارور کردن شخصیت علمی وی داشته‌اند از این قرارند.

ابوعلی طوسی، جعفر بن محمد دوریستی، عبدالجبار مقری نیشابوری، امام موفق‌الدین حسین واعظ بکر آبادی جرجانی، سید محمد قصبی جرجانی، عبدا... قشیری، ابوالحسن عبیدا... محمد بیهقی و شیخ‌الاسلام حسن ابن بابویه قمی رازی.

علامه طبرسی تا سن ۵۴ سالگی یعنی حدود سال ۵۲۳ هجری قمری در مشهد و در کنار بارگاه ملکوتی

۱. همان، ص ۱۰۰.

۲. همان، ص ۱۲۱.

حضرت ثامن الحجج به تعلیم و تعلم پرداخت و آوازه و اشتهار علمی بسیاری کسب نمود. در این سال بنا به دعوت بزرگان سبزوار به آن شهر مهاجرت نمود و سرپرستی مدرسه «دروازه عراق» را به عهده گرفت. با مدیریت ایشان این مدرسه به حوزه علمیه وسیعی تبدیل شد. غنای فرهنگی و علمی این مکان سبب جذب محصلینی از اقصای ایران گردید و طلبه‌های جوان به عشق رسیدن به کمال و خدمت به مکتب در آن مدرسه مشغول تحصیل شدند و علوم مختلفی چون فقه و تفسیر را از محضر طبرسی فرا گرفتند.

ثمره این تلاش علمی تربیت شاگردانی چون:

قطب‌الدین راوندی، محمدبن علی بن شهر آشوب، ضیاء‌الدین فضل‌الله حسینی، شیخ شاذان بن جبرئیل قمی که همه از اجله فقها و اکابر علما شیعه می‌باشند است.

۲- آثار علمی طبرسی

از علامه طبرسی آثار گرانبهای متعددی به جای مانده است که بیانگر مقام علمی و تسلط وی بر کلیه علوم زمان خویش می‌باشد. از جمله آثار وی عبارتند از:

تفسیر جوامع الجامع، الجواهر (جواهر الجمل)، حقائق الامور، عدة السفر وعمدة الحضر، العمدة فی الاصول الدین و الفرائض و النوافل، غنية العابد و منیه الزاهد، الکافی الشافی، کنوز النجاج. مجمع البیان، شکوة الانوار فی غرر الاخبار، معارج السؤل، المولف من المختلف بین الائمة السلف.

۳- تفسیر مجمع البیان

تفسیر مجمع البیان از اولین تفاسیری است که به سبک جدیدی تمامی علوم قرآنی را در خویش جمع نموده است. علامه طبرسی خود در باب علت و نحوه تألیف این تفسیر این‌گونه بیان می‌دارد که:

«آستین همت بالا زدم و نهایت جد و جهد را به کار بستم و دیده بیدار داشتم و اندیشه به زحمت افکندم و بسیار تفکر کردم و تفاسیر گوناگون را در پیش رو نهادم و از خداوند سبحان توفیق طلبیدم و نگارش کتاب را آغاز کردم که در نهایت فشرده‌گی و پیراستگی و حسن نظم و ترتیب است و حاوی انواع و اقسام دانش تفسیر می‌باشد و در گوهرهایی اعم از علم قرائت، اعراب و لغت، پیچیدگی و مشکلات، معانی و جوانب، نزول و اخبار، قصص و آثار، حدود و احکام حلال و حرام در بردارد و از خدشه‌هایی که مبطلان آن مطرح کرده‌اند سخن گفته و سخنی را آورده‌ام که تنها اصحاب ما - رضی‌الله عنهم - متعرض آن شده‌اند و استدلالات بسیاری را در جهت اعتقادات خود اعم از اصول و فروع و معقول و منقول به گونه‌ای معتدل و مختصر و بالاتر از ایجاز و پایین‌تر از تفصیل در بردارد».

مجمع البیان در ده جلد تدوین گشته و در پنج مجلد چاپ شده است. شیخ طبرسی تفسیر خود را در مدت ۷ سال و با استفاده و الهام گرفتن از تفسیر «التبیان» شیخ طوسی، تدوین کرده و هر یک از فنون مختلف قرآنی را به صورت جدا از هم و در قالبی منظم و مرتب بیان نمود. این نظم خاص سبب گردید که دانشمندان شیعه و سنی، آن تفسیر را به بسیاری از تفاسیر دیگر برتری داده و آن را مورد ستایش قرار دهند از دیگر علل متمایز شدن این تفسیر بر سایر تفاسیر مشتمل بودن آن بر تمامی علوم قرآنی است چنان‌که در گفتار بالا از خود علامه طبرسی نقل گردید. هرچند که این سبک قبل از وی در تفسیر «التبیان» شیخ طوسی نیز به کار گرفته شده بود ولی تفسیر علامه بسیار مفصل‌تر و مستدل‌تر موارد مذکور را مورد بحث و بررسی و تدقیق و

امعان نظر قرار می‌دهد.

یکی دیگر از وجوه تمایز تفسیر مجمع‌البیان شخصیت معتدل و علمی خود علامه طبرسی است. علامه طبرسی در نقد آثار و نظرات دانشمندان اهل سنت بسیار طریق اعتدال را پیش گرفته است. تا آنجا که کتاب تفسیر کشاف جارا... زمخشری را در یک جلد خلاصه و تألیف نمود و به نام «الکافی الشافی» نام‌گذاری کرد. همین اعتدال و روحیه علمی و برخورد صرفاً منتقدانه به دور از تعصبات مذهبی باعث گردید که وی و تفسیرش از جایگاه ویژه‌ای نزد علما اهل سنت برخوردار شوند. در ذیل به پاره‌ای از نظرات علما معاصر اهل سنت در ارتباط با علامه طبرسی و تفسیر مجمع‌البیان اشاره می‌شود:

عبدالمجید سلیم مفتی کشور مصر و رئیس اسبق دانشگاه الازهر در تعریف این کتاب این‌گونه می‌گوید که: «... مجمع‌البیان کتابی است گران‌قدر، سرشار از دانش، آکنده از فواید و با ترتیبی نیکو که اگر بگوییم این تفسیر سرآمد کتاب‌های تفسیری و مرجع دانش‌ها و بحث‌های قرآنی است مبالغه نکرده‌ام. و من نویسنده آن را که رحمت خداوند بر او باد متفکری عمیق و صاحب تدبیری بزرگ که از فواید علوم سود جسته است و در اسلوب و سبک نگارش و تعابیر بسیار قوی که شدیداً سعی می‌نمود که حقایق را بر مردم روشن نماید می‌دانم».

استاد شیخ محمد شلتوت «رئیس سابق الازهر» نیز در همین باب چنین نوشته است:

«مجمع‌البیان در میان کتاب‌های تفسیری بی‌همتاست، این تفسیر با گستردگی ژرف و تنوع بحث‌هایش در تبویب، ترغیب و تنظیم و پیرایش مطالب دارای ویژگی‌های ممتازی است که در میان تفاسیر قبل از او بی‌نظیر و در میان آثار پس از وی کم‌نظیر است.

صاحب کتاب مجمع‌البیان توانایی فوق‌العاده‌ای در مباحث علمی داشته و دانش و علمش بر عواطف مذهبی‌اش غلبه پیدا نموده است... و من موردی که نظرات وی تحت عواطف مذهبی‌اش بیان شده باشد را در میان آثارش ندیدم... مؤلف این کتاب مردی بحاث و مسلط در تمامی علوم می‌باشد و دارای نوشته‌های بسیاری در تمامی موضوعات است و البته آنچه را که من بیشتر مورد نظر است تفسیر قرآن کریم وی یعنی مجمع‌البیان است».